

Вольнова Л.М. Диференціація важковиховуваних підлітків як умова успішної психолого-педагогічної роботи з ними / Л.М. Вольнова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова : зб. наук. праць. – 2012. – Випуск 15. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. – С. 97-104. – (Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка) (0,45 д.а.)

УДК 37.013.42-0.53.6

Л. М. Вольнова,

НПУ імені М. П. Драгоманова

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ВАЖКОВИХОВУВАНИХ ПІДЛІТКІВ ЯК УМОВА УСПІШНОЇ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З НИМИ

У статті представлено психолого-педагогічну характеристику профілактично-корекційних груп важковиховуваних підлітків («вразливі», «конфліктні», «самовпевнені»); окреслено напрями і зміст роботи з кожною із груп.

Ключові слова: параметри важковиховуваності, важковиховувані підлітки, профілактично-корекційні групи, «вразливі», «конфліктні», «самовпевнені» підлітки.

В статье представлена психолого-педагогическая характеристика профилактически-коррекционных групп трудновоспитуемых подростков («впечатлительные», «конфликтные», «самонадеянные»); обосновано направления и содержание работы с каждой из групп.

Ключевые слова: параметры трудновоспитуемости, трудновоспитуемые подростки, профилактически-коррекционные группы, «впечатлительные», «конфликтные», «самонадеянные» подростки.

In the article psychological and pedagogical description of prophylactic groups of awkward teenagers («impressionable», «conflict», «presumptuous») is presented; directions and maintenance of work with each of groups are grounded.

Key words: parameters of disturbance in upbringing, an awkward teenager, and prophylactic groups, «impressionable», «conflict», «presumptuous» teenagers.

Вести мову про організацію психолого-педагогічної профілактичної роботи з підлітками з девіантною поведінкою можна лише тоді, коли фахівець досить добре уявляє, з яким контингентом йому необхідно працювати. Адже відомо, що внаслідок несприятливих обставин з'являються різноманітні порушення соціалізації, які відображаються у неадекватній поведінці й ставленні підлітків і молоді до соціальних норм, до вимог усієї системи суспільних відносин, у які включається людина на кожному етапі її соціального розвитку й становлення. А відтак простежується явище, коли

соціальні відхилення та соціальна дезадаптація підлітків і молоді супроводжується деформацією їх соціальних зв'язків, а також категоричним відчуженням від сім'ї та школи.

До порушення соціальних норм, як правило включають такі: грубість, дратівливість, запальність, нестриманість, байдужість, упертість, зухвальство, негативізм, вередливість, розбещеність, брутальність, різкість, неорганізованість, брехливість, егоїзм і навіть егоцентризм, неслухняність, самовпевненість, прагнення «висунутися», керувати ровесниками, довести свою зверхність, поблажливе ставлення до вад і негативних якостей ровесників, зневажливе ставлення до дорослих, протидія виховним впливам, конфліктні стосунки з дорослими і однолітками.

З метою подолання такого відчуження та включення об'єктів соціалізації у суб'єкт-суб'єктні відносини і систему соціально-значущої діяльності необхідно реалізувати комплекс психолого-педагогічних заходів, спрямованих як на оздоровлення соціальної ситуації та психолого-педагогічних умов у школі, сім'ї, так і на індивідуальну психолого-педагогічну профілактику та корекцію особистості з девіантною поведінкою.

Різні аспекти порушеної проблеми висвітлені Л. І. Божович, Б. С. Волковим, Г. Крайгом, В. С. Мухиною, Ф. Райсом, А. А. Реаном та ін., якими обґрунтовано особливості підліткового віку як передумови виникнення девіантної поведінки. Т. І. Белавіною, І. В. Козубовською, О. І. Кочетовим, Н. Ю. Максимовою, Н. П. Онищенко, В. М. Оржеховською, Н. О. Ричковою, М. І. Рожковим, В. Г. Степановим, Г. В. Товканець, Г. Г. Федоровою, О. В. Шараповою та ін. розроблялися положення психолого-педагогічної профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі. При цьому дослідники наголошують, що важковиховуваність співвідносна з груповою формою діяльності неповнолітніх, особливо у підлітків. У них прийняття групових поглядів поєднується з придушенням власних сумнівів у нормативності своєї поведінки, що часто сприяє становленню у них групових форм девіантної поведінки. Звідси випливає, що

врахування психолого-педагогічних аспектів організації профілактичної роботи з підлітками взагалі і важковиховуваними, зокрема, вимагає обов'язкової опори на таку їх вікову типологічну особливість як схильність до групування. Враховуючи означене, *метою* нашої *статті* ми визначили: обґрунтування психолого-педагогічних параметрів важковиховуваності та окреслення на цій основі основних напрямів профілактично-корекційної роботи з підлітками.

Досвід організації практичної профілактично-корекційної роботи довів, що її необхідно розпочинати із виявлення, до якої умовної групи важковиховуваних належать проблемні підлітки. Така приналежність встановлюється на основі врахування *трьох параметрів важковиховуваності*, а саме: 1) характерологічних особливостей, які виступають внутрішніми передумовами асоціальних проявів; 2) рівня вихованості, що відображається у спрямованості особистості; 3) характеру проявів девіантної поведінки. Диференціацію важковиховуваних за цими параметрами та простежування змін у їхній поведінці й характері доцільно здійснювати за допомогою відповідних діагностичних карт, які детально описано нами у «Методичних рекомендаціях щодо психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми» [1]. З метою вивчення вказаних параметрів можна застосувати такі діагностичні методики, як: «Методика вивчення комунікативних та організаторських здібностей», «Шкала тривожності» Ч. Д. Спілберга, «Методика визначення особистісної адаптованості», а також методики, адаптовані автором для учнів 6-8 класів, зокрема, «Шкала оцінки потреби в досягненнях» (за Ю. Д. Орловим), тест «Схильність до ризику» (за Л. М. Семенюком), «Шкала самооцінки» (за Дембо – Рубінштейном), «Методика вимірювання імпульсивності» (за В. А. Лосенковим), «Тест оцінки рівня конфліктності».

Діагностичні показники, відображені у вигляді індивідуальних діагностичних карт дозволяють умовно (з психолого-педагогічною метою) виокремити кілька груп важковиховуваних, склад яких може бути

непостійним у зв'язку з нормалізацією рівня окремих ознак важковиховуваності. Нижче нами представлено психолого-педагогічну характеристику трьох *профілактично-корекційних груп*, в які умовно були об'єднані важковиховувані підлітки і, відштовхуючись від специфіки яких ми планували і зміст профілактично-корекційної роботи.

У *першу профілактично-корекційну групу*, яку ми позначили як «*вразливі*», можна умовно включити підлітків із високим рівнем тривожності та з різними рівнями дезадаптації, які виступають основними чинниками девіантної поведінки підлітків цієї групи. Вказані ознаки зазвичай поєднуються із заниженою самооцінкою, низьким рівнем мотивації досягнень, ускладнюючи характер девіантних проявів.

Нами встановлено, що *спільним для підлітків цієї групи* є: надмірна особистісна тривожність, емоційна напруженість та швидка зміна настрою, ізолюваність у групі однолітків, похмурість, постійне очікування негативних оцінок, емоційна вразливість, нервозність, апатія, пасивність та безініціативність. Однак у таких підлітків непогано розвинені комунікативні здібності, а девіантна поведінка простежується в основному в психотравмуючих ситуаціях, на що доцільно звертати особливу увагу при організації профілактичної роботи. Спрямованість переважно нестійка; домінує порушення культурних норм, рідше – соціальних. Характерні недоліки поведінки, що є початковою стадією розвитку соціальних відхилень, результатом несформованості досвіду поведінки чи постійних невдач у тій чи іншій діяльності. Тобто, якщо формування особистості не коригувалося у відповідності до зростаючих суспільних вимог, то виникали суперечності між вимогами ззовні і реакцією дитини на них. У цих умовах і проявляються недоліки поведінки: помилки в роботі, відчуженість, конфліктність у стосунках з людьми тощо.

<i>Група ризику</i>	<i>Зона ризику</i>	<i>Позитив</i>
---------------------	--------------------	----------------

високий рівень тривожності і/або дезадаптованість	низький рівень самооцінки і/або низький рівень мотивації досягнень	високий рівень комунікабельності
---	--	-------------------------------------

Ознаки профілактично-корекційної групи можна відобразити у вигляді формули, за якою чітко простежуються основні характерологічні особливості, що зумовлюють девіантну поведінку (група ризику), ускладнюють її характер (зона ризику), а також ті, на які можна спертися при організації відновлювальної роботи (тобто позитив).

Психолого-педагогічна робота з підлітками профілактично-корекційної групи «вразливих» повинна спрямовуватися на подолання тривожності у шкільному середовищі та формування навичок досягнення емоційного комфорту, розвиток навчальної мотивації, опираючись на актуальні потреби підлітків, при цьому слід охопити якомога більше коло життєвих мотивів (пізнавальні мотиви, мотиви компетентності, мотиви спілкування з вчителями і ровесниками, мотиви поваги зі сторони дорослих і однолітків, мотиви досягнень, мотиви особистісної відповідальності та особистісної причинності, мотиви самоствердження). *Завдання психолого-педагогічної роботи з такими підлітками є:* формування уміння позитивно оцінювати певну ситуацію та її перспективи, навичок самоконтролю; розвиток умінь долати почуття власної неповноцінності, знаходити і використовувати адекватні засоби і способи задоволення основних потреб; виховання почуття справедливого, доброзичливого ставлення до себе оточуючих, упевненості у собі та своїх діях. При цьому важливо, щоб дорослі (педагоги, батьки) створили умови для прояву здібностей та інтересів, цікавились успіхами та доручали посильні завдання (насамперед, удома); у школі залучали до громадської роботи на позиціях помічників; у класі – доручали виступи, організацію словесних конкурсів, створювали ситуації для прояву ініціативності, організували шефство однолітками зі стійкою позитивною поведінкою.

Для формування та розвитку позитивної мотивації діяльності варто: сприяти розвитку мотивації навчання та загальної мотивації діяльності шляхом підняття самооцінки школярів, розвитку довільності поведінки, стратегій подолання труднощів; розвивати вміння долати труднощі та невдачі, вміння прогнозувати результат своєї діяльності, гідно приймати поразки, аналізувати причини невдач, не допускати розчарувань; формувати навички ефективної взаємодії з оточуючими; формувати позитивне ставлення до себе як до суб'єкта діяльності.

Основний напрям психолого-педагогічної роботи – профілактика, провідні суб'єкти психолого-педагогічної роботи – школа, сім'я.

Підлітків профілактично-корекційної групи «вразливих» доцільно також залучати до занять з тренінг-курсу «Мотивація діяльності», який може передбачати таку тематику: «Школа, у якій я навчаюсь» (Обговорення результатів анкетування); «Мій улюблений предмет»; диспут «Життя навчає краще, ніж шкільна наука»; диспут «Чого не навчився в молодості, не надбаєш і у зрілому віці» / «Вчитись у будь-якому віці не пізно»; диспут «Розум не дарунок природи, а результат навчання і досвіду»; «На перетині наук... дуже цікаво!» (фізика – література; математика – історія; хімія – географія; біологія – мова); «Якби я був директором школи»; «Класний керівник чи куратор?»; «Батьківські збори навпаки»; «Шкільне самоврядування»; «Школа майбутнього»; «Чи є альтернатива школі?»; «Перший раз у новий клас»; «У класі конфлікт»; «Кохання і навчання: заважає чи допомагає?»; «Важкі домашні завдання»; «Ким я мрію стати»; «Соціальний педагог: що я можу тобі розповісти»; «День вчителя – день учня»; «Випускні іспити: бути чи не бути?»; «Наші батьки про свою школу»; «Мої діти у школі»; «Прощай школо! Дякую?»; «Чи існує шкільна дружба?» та ін.

До другої профілактично-корекційної групи – «конфліктних» – ми умовно включили важковиховуваних підлітків із низьким рівнем комунікативних здібностей, високим рівнем конфліктності. Ці ознаки можуть

поєднуватися також з високою тривожністю, імпульсивністю, низьким рівнем мотивації досягнень та неадекватною самооцінкою, різними рівнями неадаптованості.

Нами встановлено, що *спільним для підлітків цієї групи є*: труднощі у встановленні контактів із однолітками, відсутність прагнення до спілкування; схильність до проведення часу наодинці; не вміння відстоювати свою думку; важке переживання образ; хвороблива реакція на критику. Такі підлітки часто шкодують про свої помилки, однак не визнають цього; проявляють негативізм; їх спрямованість носить переважно конфліктний характер. Домінує порушення соціальних норм у поведінці, а саме особистісні недоліки як наслідок типових помилок у поведінці. Це прогалини у розумовому, моральному і вольовому розвитку. Зазначимо, що вони легко усуваються при інтенсивному розвитку позитивних якостей. При неефективній профілактично-корекційній роботі недоліки поведінки можуть розвиватися в особистісні недоліки.

Особливості цієї профілактично-корекційної групи можна відобразити у вигляді *формули*:

<i>Група ризику</i>	<i>Зона ризику</i>	<i>Позитив</i>
низький рівень комунікабельності та/або високий рівень конфліктності	високий рівень тривожності та/або низька мотивація досягнень, неадекватний рівень самооцінки, неадаптованість	низький/середній рівень імпульсивності

Психолого-педагогічна робота з підлітками профілактично-корекційної групи «конфліктних» повинна спрямовуватися на ознайомлення їх з основними положеннями теорії спілкування і на основі цього формування навичок ефективної взаємодії. Саме тому *завдання психолого-педагогічної роботи з підлітками* повинно стати: формування навичок роботи в групі, колективі, вирішення конфліктних ситуацій; розвиток уміння активного слухання, коректного вербального і невербального спілкування;

формувати; виховання толерантного ставлення до оточуючих та гідної поведінки. При цьому важливо, щоб дорослі (педагоги, батьки) вдома забезпечили доброзичливу обстановку, обмежили конфлікти при дитині; у школі створювали ситуації вибору між особистісними і соціальними цінностями, формували стійкі позитивні мотиви поведінки; у класі – залучали до аналізу вчинків різних героїв, подій, самодіагностичних і формуючих практикумів (особистісна цінність).

Для формування навичок взаємодії та ефективного спілкування варто: ознайомити підлітків з типами, видами спілкування та навчати прийомам активного слухання; показати значущість толерантної поведінки під час взаємодії з іншими, формувати навички безоціночного спілкування, навчити підлітків виражати свої почуття без невдоволення, образ; формувати навички, необхідні для успішної взаємодії між людьми, що мають розбіжності у думках та поглядах; сприяти формуванню позитивної самооцінки й усвідомленню унікальності особистості кожної людини.

Підлітків профілактично-корекційної групи «конфліктних» доцільно також залучати до занять з тренінгу спілкування «Розвиток комунікативних умінь», який може передбачати таку тематику: «Теорія спілкування в дії»; «Види спілкування»; «Вчимось слухати активно»; «Як бути толерантною людиною»; «Нас багато...»; «...але кожен унікальний» та ін.

До *третьої профілактично-корекційної групи – «самовпевнених»* – ми віднесли підлітків, для яких характерна неадекватна, переважно завищена самооцінка та висока схильність до ризику. Вони можуть зумовлювати девіантну поведінку, поєднуючись із високою імпульсивністю та конфліктністю. Однак у таких підлітків достатньо розвинена мотивація досягнень та комунікабельність, проявляються різні рівні адаптованості.

Особливості профілактично-корекційної групи «самовпевнених» можна описати словами основоположника підліткової психіатрії А. Є. Лічко, який зазначає, що «...тонка чутливість часто поєднується у них з дивовижною черствістю, хвороблива сором'язливість із розв'язністю,

бажання бути пізнаним і оціненим іншими – з підкресленою незалежністю, боротьба з авторитетами, загальноприйнятими цінностями та поширеними ідеалами – з обожненням випадкових кумирів, чуттєве фантазування – із сухим мудруванням» [2, с.18].

Характерними ознаками їх поведінки є: комунікабельність, широке коло спілкування з метою пошуку друга, хоча й проблеми у взаєминах як з дорослими, так і однолітками, зокрема, через ревнивість, надмірну вимогливість до оточуючих поряд із безконтрольністю власних дій, схильність до образ, прагнення до лідерства, часто необдумані дії, некерованість поведінки. Для підлітків цієї профілактично-корекційної групи характерна спрямованість на себе, порушення соціальних норм у поведінці та спрямованість різкого негативного характеру у поєднанні з порушенням правових норм, зокрема, делінквентною поведінкою. Негативний спосіб поведінки у них формують якості, що є результатом ускладнення і поглиблення особистісних недоліків. Вони характеризують найбільш глибоку стадію порушення соціальних норм і проявляються у поведінці, що суперечить суспільній нормі, ідеалу. Так, невміння розуміти інших, небажання рахуватись з іншими, утриманські схильності закріплюються у поведінці, перетворюючись в індивідуалізм; неправильне ставлення до праці, уникнення її веде до брехливості, прагнення жити за чужий рахунок; недбальство в роботі сприяє виникненню безвідповідальності. Тобто особисті недоліки, ускладнившись, перетворюються у норму поведінки.

Особливості цієї профілактично-корекційної групи можна відобразити у вигляді *формули*:

<i>Група ризику</i>	<i>Зона ризику</i>	<i>Позитив</i>
занижений/завищений рівень самооцінки і/або високий рівень схильності до ризику	високий рівень імпульсивності та/або високий рівень конфліктності	високий рівень комунікабельності та/або мотивації досягнень, нормальна адаптованість

Психолого-педагогічна робота з підлітками профілактично-корекційної групи *«самовпевнених»* повинна допомогти їм подолати неадекватну самооцінку, розвинути позитивне ставлення до власного «Я» та оточуючих і поведінки, яка не суперечить нормам та правилам існування людей у суспільстві. Саме тому *завдання психолого-педагогічної роботи з підлітками* мають бути: формування почуття впевненості в собі; розвиток позитивної, соціально значущої позиції та усвідомлення свого «Я», подолання інфантилізму; сприяння становленню підлітка як суб'єкта життєдіяльності, що володіє навичками самопізнання; оволодіння вміннями використовувати свої сильні сторони для позитивної діяльності. При цьому важливо, щоб дорослі (педагоги, батьки) вдома нейтралізували факти негативного досвіду поведінки; у школі – створювали ситуації вибору між матеріально та духовно корисним, підвищували рівень правової свідомості та досвіду правовідповідної діяльності; у класі – залучали до самооцінювання і взаємооцінювання з метою формування критеріїв позитивного і негативного, включали до роботи у підгрупах.

Для формування навичок мотивованої конструктивної поведінки необхідно: навчити підлітків розуміти причини виникнення гніву, усвідомлювати динаміку агресивної поведінки; вчити агресивних підлітків способам вираження гніву в прийнятній формі: безпосередньо заявляти про свої почуття; виражати гнів у непрямій формі за допомогою ігрових прийомів; розвивати у підлітків уміння спрямовувати гнів на об'єкт, виражаючи при цьому основні претензії, не завдаючи фізичної і /чи/ психічної шкоди; формувати навички конструктивного ввічливого спілкування, прагнення знайти рішення проблеми, не використовуючи агресивні засоби; навчати підлітків прийомам саморегуляції, витримки, самоконтролю; формувати позитивні риси особистості (емпатія, довіра, доброта, толерантність).

Підлітків профілактично-корекційної групи *«самовпевнених»* доцільно також залучати до занять з тренінг-курсу «Профілактика агресивності», який

може передбачати таку тематику: «Поняття про роботу Т-групи»; «Правила, за якими ми живемо»; «Коли я гніваюся...»; «Шляхи вирішення проблем»; «Я вмію контролювати себе!»; «Я та анти-Я»; «Бути добрим – це класно!» та ін.

Таким чином, теоретичні узагальнення та досвід практичної роботи дозволяють зробити **висновок**: диференціація важковиховуваних підлітків на умовні профілактично-корекційні групи (за основними параметрами важковиховуваності) сприяє удосконаленню організації психолого-педагогічної роботи, а саме врахування загальних, типологічних та індивідуальних особливостей неповнолітнього при вирішенні конкретних проблем. При цьому досконале вивчення умовних груп підлітків через виокремлення їх загальних властивостей дозволяє виробляти адекватні стратегію і тактику психолого-педагогічної профілактично-корекційної роботи з ними.

Література

1. Вольнова Л. М. Методичні рекомендації щодо психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми / Л. М. Вольнова. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 43 с.
2. Личко А. Е. Подростковая психиатрия : Руководство для врачей / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1979. – 179 с.